

Wederkerigheid in de bijstand: tussen tragiek en erkenning

Robert van Putten

Thomas Kampen (2014) Verplicht vrijwilligerswerk. De ervaringen van bijstandscliënten met een tegenprestatie voor hun uitkering. Amsterdam: Van Genneep. 251 pagina's, € 22,50, ISBN: 9789461643308.

Een van de centrale motieven voor de ontwikkeling richting een participatiesamenleving is het sociaal-politieke besef dat de verhouding tussen rechten en plichten, tussen ontvangen en geven, is scheefgegroeid. In reactie daarop is de afgelopen vijftien jaar een stevig discours van 'responsabilisering' ontstaan. Bij praten alleen is het niet gebleven: we spreken inmiddels van een activerende verzorgingsstaat (of stad) en er zijn grote hervormingen in de organisatie van zorg en sociale zekerheid doorgevoerd. De idee dat sterk op de voorgrond is komen te staan, is het principe van wederkerigheid. Tegenover een recht staat een plicht; wie ontvangt moet ook teruggeven. In het sociaal beleid wordt gesproken over de 'tegenprestatie'; bijstandsontvangers worden verplicht om zo'n tegenprestatie (naar vermogen) te leveren. Voor hen die niet in een re-integratietraject kunnen, betekent dat 'verplicht vrijwilligerswerk'. Socioloog Thomas Kampen onderzocht hoe bijstandsontvangers verplicht vrijwilligerswerk ervaren, wat het voor hen betekent om in een beweging 'van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving' verplicht vrijwilligerswerk te doen in ruil voor een uitkering. In zijn proefschrift *Verplicht vrijwilligerswerk*, dat is uitgegeven als boek, presenteert hij zijn bevindingen.

Kampen opent zijn onderzoek met een boeiende literatuurstudie waarin hij laat zien hoe in 'verplicht vrijwilligerswerk' verschillende werelden samenkomen. Eerst wijst hij op de vervlechting van verschillende beleidsdoelen: die van de Wet maatschappelijke ondersteuning, waarbij meer vrijwilligers nodig zijn, en die van de Wet werk en bijstand, om bijstandsontvangers te activeren en in verbinding met de maatschappij te houden. Op de achtergrond situeert Kampen ontwikkelingen als meritocratisering en bijbehorende ideeën van succes en falen als eigen verantwoordelijkheid en de strijd om erkenning van onbetaalde arbeid in relatie tot goed burgerschap – thema's die het hele boek door blijven terugkomen. De vervlechting van vrijwilligerswerk en bijstandsontvangers brengt vervolgens diverse spanningen met zich. Twee werelden komen bij elkaar: die van markt en *civil society*, met elk hun eigen waarden en belangen. Daarbij komt nog dat er een onderscheid gemaakt kan worden tussen het maatschappelijk belang en het persoonlijk belang. Bij het eerste moet vrijwilligerswerk bijdragen aan een groter geheel, de samenleving moet er iets aan hebben, en bij het tweede moet de bijstandsontvanger er zelf beter van worden. Kampen maakt inzichtelijk dat de

marktwereld en het persoonlijk belang verknoopt raken, evenals de civil society-wereld en het maatschappelijk belang. Beide werelden hebben echter verschillende beleidsdoelen. In de marktwereld gaat het om *employability* en *empowerment* richting de arbeidsmarkt, bij de civil society-wereld gaat het om *responsabilisering*. Deze doelen kunnen onderling op gespannen voet staan. Rond deze ambiguïteit in contexten, belangen en doelstellingen presenteert Kampen zijn bevindingen. Met de presentatie van zijn empirische resultaten opent zich de boeiende en vaak ook schrijnende praktijk van verplicht vrijwilligerswerk in de bijstand. Kampen laat goed zien dat verplicht vrijwilligerswerk veel pijnlijke aspecten heeft: de bot-sende werelden, de onverwachte gevolgen, de schurende relatie met de klantmanagers, haperende verwachtingen. Kampen komt tot zijn bevindingen op basis van een longitudinaal kwalitatief onderzoek, waarin hij voornamelijk interviews heeft gehouden met bijstandsontvangers. In het hoofdstuk over responsabilisering laat Kampen zien dat er twee dominante strategieën zijn die beide problematische effecten hebben: beheersing door de overheid enerzijds en bevrijding van de overheid (en professionals) anderzijds. Bij deze laatste benadering bekritiseert de auteur het 'burgerkrachtdenken' zoals auteurs als Jos van der Lans en Nico de Boer dat uitdragen. Wanneer de auteur beschrijft hoe verplicht vrijwilligerswerk via de strategie van beheersing en controle werkt, is het ongemak over deze strategie duidelijk voelbaar. Deze strategie vereist dat cliënten 'de knop omzetten', zich inpassen in de situatie en moeten wennen aan controle. De strategie van bevrijding geeft aan de andere kant op termijn juist een gevoel van verlorenheid bij de cliënten.

De impact van verplicht vrijwilligerswerk op *employability* blijkt wisselend. Voorafgaand aan vrijwilligerswerk blijken bijstandsontvangers heel voorzichtig: ze durven slechts te hopen, maar hebben geen grote verwachtingen. Daartegenover staat het optimisme van klantmanagers. Levenservaring wordt door de vrijwilligers belangrijker gevonden dan nieuw werk. Gaandeweg het traject voelen vrijwilligers zich meer *employable*, maar uiteindelijk redt bijna niemand het om een baan te vinden. Een belangrijke reden daarvoor ziet Kampen in het vrijwilligerswerk zelf: bijstandsontvangers hechten eraan, identificeren zich ermee, bijten zich erin vast. Daarmee groeit afstand tot de arbeidsmarkt: ze waarderen hun positie als vrijwilligers, hebben het idee iets zinvol te doen, waarderen de 'onthaasting' in het vrijwilligerswerk en zien vrijwilligerswerk ook moreel superieur aan een betaalde baan.

Het hoofdstuk over *empowerment* laat eveneens tragiek zien. Daarin wordt beschreven hoe disciplinerend plaatsvindt door verplicht vrijwilligerswerk. Deze disciplinerend wordt op zichzelf niet als negatief ervaren. De manier waarop instituties en klantmanagers werken, ervaren verplichte vrijwilligers echter wel als frustrerend. Het voorlaatste hoofdstuk uit het boek beschrijft de rol die verplicht vrijwilligerswerk speelt in 'biografiebeheer' van de bijstandsontvangers. Verplicht vrijwilligerswerk is een manier om het 'geschonden levensverhaal' te herstellen. Kampen laat zien wat de voorwaarden ervan zijn en wijst op een pijnlijke paradox: het activeringsbeleid is gericht op de toekomst, maar bijstandsontvangers zijn intensief bezig met het verleden.

Kampen brengt ook in beeld hoe bijstandsontvangers tegen verplicht vrijwilligerswerk aankijken. Aan de hand van het werk van Bolthanski en Thévenot over verschillende 'werelden' of interpretatiekaders geeft Kampen hierover meer inzicht. Met hen onderscheidt hij zes werelden – de geïnspireerde, huiselijke, roem-, civiele, markt- en industriële wereld – met hun eigen belevingswaarden. Bijstandsontvangers die vanuit de civiele wereld denken, benadrukken vooral hun verantwoordelijkheid en vinden bijdragen aan het collectief belangrijk. De verplichting is een bron van irritatie voor hen omdat ze zichzelf al verantwoordelijk voelen. Door verplichting wordt dat ontkend. Bij mensen vanuit de geïnspireerde wereld staan persoonlijk geluk en passie voorop. Ze willen vrijwilligerswerk doen als het daarbij aansluit. Hier staat het persoonlijk belang dus voorop. Kampen laat zien dat elk van deze werelden zo verschillend reageert op verplichting. Daarmee werpt hij genuanceerd licht op het morele en maatschappelijke debat over de verplichting van vrijwilligerswerk. Tegelijkertijd wordt een schril contrast duidelijk met de 'wereld' van de klantmanagers: klantmanagers denken vanuit de 'industriële wereld', in termen van efficiëntie en effectiviteit en productiviteit. Dat staat op gespannen voet met de werelden van cliënten. Hier zien we de invloed van het momenteel alom bekritiseerde rendementsdenken terug: de sociale dienst als 'activeringsfabriek'. Dit wordt door de bijstandsontvangers als onprettig ervaren.

Tijdens het lezen van dit boek dringen zich verschillende vragen op over wat de auteur nu precies aan het doen is in zijn boek. In de eerste plaats blijft het enigszins onduidelijk wat de auteur precies doet als hij zegt onderzoek te doen naar 'de betekenis' van verplicht vrijwilligerswerk. Kampen introduceert dan verschillende concepten, die niet heel scherp worden uitgewerkt en niet helder aan elkaar worden verbonden. De ondertitel van het boek is 'De ervaringen van bijstandsccliënten met een tegenprestatie voor hun uitkering', in de vraagstelling gaat het over de 'betekenis', en de strategie van het onderzoek richt zich op 'emoties'. Hoe komt hij van het een tot het ander? De lezer die de conceptuele puzzel wil begrijpen, zal zelf moeten zoeken naar de verbindingen, en die exercitie kost best wat moeite. Als ik het goed begrijp, dan gaat het hem met name om de impact van de verplichting op de emoties van bijstandsontvangers en hoe zij dus de transitie van de verhouding tussen rechten en plichten ervaren. Kampen schrijft: 'In dit onderzoek wordt speciale aandacht besteedt aan hun ideeën over rechten, plichten en verantwoordelijkheden en aan de emotionele consequenties van de transitie' (p. 10). Het eerste empirische hoofdstuk richt zich ook expliciet hierop: hoe ervaren ze die verplichting nu? Daarna gaat het onderzoek echter meer over de ervaringen met verplicht vrijwilligerswerk in relatie tot verschillende beleidsdoelen: responsabilisering, *employability* en *empowerment*. Hier wordt het begrip 'ervaring' weer veel breder gebruikt. Emoties krijgen daarin wel een plek, maar nu gaat het erom wat het vrijwilligerswerk met hen doet in relatie tot de beleidsdoelen, en op welke manier verplicht vrijwilligerswerk nu in de praktijk wordt gebracht. Ervaring betekent hier vooral: confrontatie met de realiteit, de relatie met de klantmanager, de doelstellingen en de bredere impact van beleid ook op verplichte vrijwilligers als personen. Ten slotte gaat het weer om de nog bredere 'betekenis': de rol die vrijwilligerswerk speelt in hun levensverhaal. Meer conceptuele scherpte was wenselijk geweest.

In het verlengde van dit punt geldt dat ten tweede ook voor de term 'emotie-sociologie'. Onder deze vlag presenteert Kampen zijn onderzoek, maar wat dat precies is en wat voor implicaties dat heeft voor het type onderzoek blijft vaag. Kampen werkt de term slechts terloops uit. Hij stelt dan dat het gaat om de 'emotiehuishouding', om positieve en negatieve ervaringen, gevoelens van uitsluiting, schaamte, woede, angst, plezier. Omdat het een kernconcept is in zijn onderzoek, had dit ook meer aandacht mogen krijgen. De auteur veronderstelt namelijk dat verplicht vrijwilligerswerk (en de verandering tussen recht en plicht) impact heeft op emoties en gevoelens. De transitie van de verzorgingsstaat heeft impact op 'erkenning', waarbij emoties een grote rol spelen. Emoties, zo betoogt Kampen, hebben invloed op verwachtingen, beïnvloeden handelingspatronen. Emoties reflecteren volgens hem ook op ons beeld van vrijwilligerswerk en kan het debat over 'een humane en fatsoenlijke samenleving' voeden.

Precies dit laatste punt brengt mij bij een derde onduidelijkheid in het boek. Emotie-sociologie als term suggereert een beschrijvend onderzoek naar de betekenis van vrijwilligerswerk. Maar de empirische hoofdstukken sluiten steeds af met normatieve reflecties en kritiek op het beleid, of er wordt zelfs een alternatief voorgesteld. Opvallend en onverwacht (gezien de vraagstelling) presenteert de auteur bijvoorbeeld in het hoofdstuk over responsabilisering ineens een alternatief perspectief, wat hij het 'consideratiemodel' noemt, waarin hij drie fasen onderscheidt: die van ontmoeting, ontdekking en rugdekking. 'Ze beschrijven niet hoe activering in de praktijk gaat, maar schetsen op basis van positieve ervaringen van geleide vrijwilligers een alternatief voor beheersing en bevrijding: erkenning' (p. 110). Dat is buitengewoon interessant, evenals de kritiek op neoliberalisme en meritocratie bij *employability*. Ook geeft de auteur terloops verschillende beleidsadviezen, zoals het belang van ruimte voor het levensverhaal van de cliënt. Maar hoe verhoudt dit zich tot het beschrijven van ervaringen en emoties? Emotiesociologie lijkt in het onderzoek van Kampen vooral een nieuwe vlag voor sociaalwetenschappelijke beleidskritiek. Het criterium is dan niet effectiviteit van beleid, maar de impact van beleid op mensenlevens en de bijdrage die het al dan niet levert aan het realiseren van een meer humane samenleving. Dat is een uiterst interessante (en ik denk ook relevante) benadering, maar het zou sterker zijn wanneer zo'n perspectief explicieter wordt verwoord. Nu gebeurt het te verholten.

Een vierde punt betreft de verantwoording van en keuze voor de onderzoeksstrategie. Dat voor longitudinaal onderzoek is gekozen, legt de auteur uit. De reden voor het langdurig volgen van de respondenten ligt voor Kampen in het uitgangspunt dat emoties veranderlijk zijn. Er zijn verschillende fasen in het traject van vrijwilligerswerk, waarin emoties en verwachtingen kunnen ontwikkelen en veranderen. De ervaringen met het vrijwilligerswerk kunnen die emoties beïnvloeden. Voor een goed beeld was het volgens de auteur nodig om langduriger onderzoek te doen. Daarom heeft de auteur zijn respondenten driemaal geïnterviewd en ook observaties gedaan van de gesprekken tussen bijstandsontvanger en klantmanager. Indachtig dat het hier gaat om 'emotie-sociologie' en het onderzoeken van emoties, komt de vraag op in hoeverre je emoties meet als je *spreekt* met cliënten. Anders gezegd: interviews zijn beredeneerde reflecties, welbedacht ver-

woorden beschrijvingen van gevoelens in dit geval. Maar zijn emoties in belangrijke mate niet ook fysiek en/of lastig onder woorden te brengen? Hier wreekt zich wellicht de vaagheid in het concept emoties. Was in dit geval nadrukkelijker antropologisch onderzoek niet meer op zijn plaats geweest? Een betere onderbouwing van de keuze voor interviews was wellicht op zijn plaats geweest.

Desalniettemin levert Kampen met zijn boek een boeiende en uiterst relevante bijdrage aan het maatschappelijk debat over en de beleidsbeweging richting een participatiesamenleving. Het lijkt er immers op dat het wederkerigheidsprincipe steeds belangrijker wordt in de participatiesamenleving of de activerende verzorgingsstaat van nu. Op allerlei plaatsen in de samenleving komt dit principe immers opzetten. En zoals Kampen zelf constateert: er ontstaat een wederkerigheidscyclus, een keten van geven-ontvangen-geven. Wederkerigheid zet elders ook wederkerigheid in gang. De bestuurlijke uitdaging is om dit principe van wederkerigheid zo humaan mogelijk in te bedden. Daartoe biedt Kampens studie handvatten. Het boek laat zien hoe wederkerigheid werkt en wat verplicht vrijwilligerswerk doet. Het kán werken, mits goed begeleid. De schurende relaties tussen klantmanagers en cliënten geven aan dat er wel veel verbeterd moet worden in beleid en begeleiding. Ook de ambities voor verplicht vrijwilligerswerk in relatie tot de arbeidsmarkt moeten wellicht herzien worden. Hoofdpunt voor de auteur is inzet op erkenning. Daarom moeten politici, beleidsmakers en klantmanagers kennismaken van dit onderzoek, om vervolgens behoedzaam beleid en praktijken bij te stellen.